



ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੰ. 442

# ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ'



ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ  
ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ.)  
ਲੁਧਿਆਣਾ

15 ਰੁਪਏ

# ਫ੍ਰੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਫੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉ ਜੀ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੇ ਹਰ ਸਿੱਖ ਘਰ ਵਿਚ ਫ੍ਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲਿਟਰੇਚਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ 60,000 ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲੂ ਤੇ ਲਿਟਰੇਚਰ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਇਹ ਲਿਟਰੇਚਰ 200 ਰੁਪਏ (16 ਸਫ਼ੇ) ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਅਤੇ 250 ਰੁਪਏ (24 ਸਫ਼ੇ) ਪ੍ਰਤੀ ਸੈਂਕੜਾ ਭੇਜ ਕੇ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਵਾਲਾ ਮੈਗਜ਼ੀਨ

(ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਛਪਣ ਵਾਲਾ)

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਪੱਤਰ

ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ

ਦੇਸ਼ : 150 ਰੁ:

ਵਿਦੇਸ਼ : 1500 ਰੁ:

**ਸਿੱਖ ਫੁਲਵਾੜੀ**

**(SIKH PHULWARI)**

ਲਾਈਫ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ

ਦੇਸ਼ : 1500 ਰੁ:

ਵਿਦੇਸ਼ : 15000 ਰੁ:

ਇਕ ਕਾਪੀ : 20 ਰੁਪਏ

ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

## ਘਰ ਬੈਠੇ ਦੋ-ਸਾਲਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕੋਰਸ

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰੋ। ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਸ (ਫਾਰਮ, ਸਿਲੇਬਸ ਆਦਿ) 10 ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਡਾਕ-ਟਿਕਟਾਂ ਭੇਜ ਕੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪਤੇ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਓ।

ਮਾਇਆ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ :

## SIKH MISSIONARY COLLEGE (REGD.)

1051/14, Field Ganj, Ludhiana-141008, Tel : 0161-5021815, 99144-21815

Delhi Sub Office : C-135, Maan Sarover Garden, New Delhi-110015

Tel. : 011-65330502

Jalandhar Office : Kanwar Satnam Singh Charitable Complex, Model House Road, Basti Sheikh, Jalandhar-144002. Tel. : 0181-2430547

Jammu Sub-office : 36, Gurdwara Singh Sabha Complex, Sector-2, Guru Nanak Nagar, Jammu (J & K). Tel. : 0191-2439489

Website : [www.sikhmissionarycollege.net](http://www.sikhmissionarycollege.net)

E-mail : [query@smcludhiana.com](mailto:query@smcludhiana.com)



ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹਿ ॥

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੰ:

442

# ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ'



ਲੇਖਕ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਚੰਦਨ'

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ:)

ਲੁਧਿਆਣਾ ।

ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ  
ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ'  
ਲੇਖਕ : ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ 'ਚੰਦਨ'

---

@ ਸਭ ਹੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ।

---

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ : ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ:), ਲੁਧਿਆਣਾ।  
ਛਾਪਕ : ਬਰਾਈਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ।  
ਟਾਈਪਸੈਟਿੰਗ : ਸੁਰਜੀਤ ਕੰਪਿਊਟਰਜ਼, ਬਸਤੀ ਸ਼ੇਖ, ਜਲੰਧਰ।

ਮਿਲਣ ਦੇ ਪਤੇ :

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ (ਰਜਿ:)

1051/14, ਫੀਲਡ ਗੰਜ, ਲੁਧਿਆਣਾ-141 008 ਫੋਨ : 0161-5021815

Website : [www.sikhmissionarycollege.net](http://www.sikhmissionarycollege.net)

E-mail : [query@smcludhiana.com](mailto:query@smcludhiana.com)

ਸਬ-ਆਫਿਸ :

C-135, ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਗਾਰਡਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110015 ਫੋਨ : 011-45771187

ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਭ ਸਰਕਲਾਂ ਪਾਸੋਂ



# ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ

## ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ'\*

‘ਪੰਥ ਜੀਵੇ, ਮੈਂ ਮਰਾਂ’ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਨਾਅਰਾ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਘੜੀ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਕੌਮੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਭਰ ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸਿੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ‘ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ’ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਂਝ ਇਸ ‘ਉਪਨਾਮ’ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਸੰਸਥਾ ‘ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ (ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤਲੀ ‘ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੁੜ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲੁੜੀਂਦੀ ਮਾਇਆ (ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ) ਇਕੱਠੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਤੁਰ ਪਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਘਰੋਂ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਸੇ ਦਿਨ (17 ਫਰਵਰੀ, 1911 ਨੂੰ) ਚਿੱਠੀ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ :

“ਬਰਖੁਰਦਾਰ, ਮੈਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ। ਬੇਟਾ, ਆਪਣੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਵਿਚ ਕਈ ਬੀਬੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਮਸਾਟਰ ਜੀ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਰਾਖੇ ਤੇ ਪਿਤਾ ਹਨ। ਬੇਟਾ ਜੇ ਪੰਥ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆ ਮਿਲਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਮਰ ਗਏ, ਅਸੀਂ ਯਤੀਮ ਹਾਂ।”

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ ‘ਤੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੇਵਾ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਾਦਗੀ, ਨਿਰਫਲ ਪਿਆਰ, ਸਿਰੜ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ, ਅਥਾਹ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਪੰਥ ਨਾਲ ਪਿਆਰ, ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲਾ ਸੁਭਾਅ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਅੰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਝਲਕ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੇ ਮਗਰੋਂ,

\*ਇਸ ਆਰਟੀਕਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਤੱਥ ਡਾ: ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ (ਸਫ਼ੇ 395) ‘ਲਾਸਾਨੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ—ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ’ ‘ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

“ਉਹ ਕੋਈ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ (ਸਾਡੇ) ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਅੱਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਰਹੇਗਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ। ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਵੱਈਏ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਤੇ ਕਦੇ ਬਾਰਾਮਾਹਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਉਣਗੇ। ਉਹ ਸੰਤ ਸਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ, ਉਹ ਪਿਆਰੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਹੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਮ ਉੱਘਾ ਹੋਵੇ।”

**ਬਚਪਨ :**

ਅਜਿਹੇ ਪਾਵਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਜਨਮ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ, ਸੰਨ 1862 ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਖੇ, ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਧੂਰ ਅੰਦਰੋਂ ਧਰਮੀ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਸ: ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼-ਸਿੱਖ ਲੜਾਈਆਂ (Anglo-Sikh Wars) ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਜ਼ਾਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਨਿਹੰਗ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਦੀ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਕਿੱਤਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸੀ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਪਾਰੀ ਮਿਸਟਰ ਕੋਰਟ ਦੇ ਗੁਦਾਮ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਭੱਠੇ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਹੰਗ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਹੱਥੀਂ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗੁਰਸਿੱਖ, ਨਿਹੰਗ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਸੰਤ ਆਮ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਆਏ ਗਏ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ; ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡਦੇ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਜੀ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਪਕਾਉਂਦੇ। ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਲਕ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅੰਗ ਇਸਤਰੀ-ਜਾਤੀ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੇ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖ-ਆਰਾਮ ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਵਾਸਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਈ। ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

**ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ :**

ਬੱਚੇ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ



ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਪ੍ਰਾਈਮਰੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਗਈ। ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਤਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਹੀ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਪਾਠੀ ਬਣ ਗਏ। ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਰਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਆਦਤ ਨੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੇਧ ਮਿਲ ਗਈ। ਉਮਰ ਵਧਣ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਤਕੜਾ, ਉੱਚਾ-ਲੰਮਾ, ਸੁੰਦਰ ਡੀਲ-ਡੌਲ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਦੇ ਕੰਮ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਕਰਦੇ। 14 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸ਼ੁੱਧ, ਉੱਚੀ ਤੇ ਸੁਰੀਲੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਲੈਅ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਪਾਠੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ 20-20 ਜਾਂ 25-25 ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠਾਂ ਜਾਂ ਸਹਿਜ ਪਾਠਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਇੰਨੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਜੇ ਪਾਠ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਹੋਰਨਾਂ ਪਾਠੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਦਿੰਦੇ। ਲੋਕ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ 'ਭਾਈ ਜੀ' ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਪਾਠ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਆਤਮਿਕ ਖੁਰਾਕ ਮਿਲਦੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ।

ਆਪ ਪਾਠ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਰਸ-ਮਗਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਉੱਠਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਖ਼ਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ।

20-22 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਣੀ ਕੰਠ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਮਿੱਠਤ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਆ ਗਈ। ਉਮਰ ਵਧਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਤਾਕਤ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ; ਹੋਰ ਜੋਸ਼, ਹੋਰ ਰੂਪ ਤੇ ਹੋਰ ਸੋਝੀ ਆਈ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਲੋਕ 'ਭਾਈ ਜੀ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਗਿਆਨੀ ਜੀ' ਆਖਣ ਲੱਗੇ।

### ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਵਿਚ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲੇ ਸੁਭਾਅ ਕਰਕੇ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਲੋਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਨਗਰ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਜਦ ਕੋਈ ਸਮਾਗਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਹੋਰ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਲਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਜਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸੰਨ



1887 ਤੱਕ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰੂਹ ਸਮਾਉਂਦੀ ਗਈ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਜੋ ਸਿਆਣਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇਰੀ ਅਤੇ ਉਚੇਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਾਈ ਹੋਈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੇ ਪੁੱਛ ਹੀ ਲਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ 'ਗਿਆਨੀ' ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਕਿਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਕਿਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਨ' ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

### **ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ**

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆਏ। ਆਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ ਅਤੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ, ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਦਿਆਨ ਸੁਣੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ।

'ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਵਾਲੇ ਇਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1882 ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਦ ਸਮੇਤ ਮਿਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਧਨ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਮ 'ਬਿਕਰਮ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ' ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਵਫ਼ਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ।

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਨੇਹ ਵਧ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਉੱਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਵੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਲਈ ਬੋਝ ਬਣਨਾ ਠੀਕ ਨਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਲਗਨ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਰਸਤੇ ਦੇ ਖ਼ਰਚੇ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਲਏ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਇਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਘਰੋਂ ਪੈਸਾ ਨਾ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸੰਨ 1887 ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ

ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾਜ ਤੋਂ 12 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਵਜ਼ੀਫ਼ਾ ਵੀ ਲਗਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਢਾਬੇ (ਤੰਦੂਰ) ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲੱਗੇ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਵਜ਼ੀਫ਼ੇ ਦੇ ਪੈਸੇ ਜਲਦੀ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਠ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦੇ, ਦੋ ਵਕਤ ਭੁੱਜੇ ਛੋਲੇ ਖਾ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਤੇ ਆਖਿਆ—ਤੁਸੀਂ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਤੰਦੂਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੁਫ਼ਤ ਰੋਟੀ ਖੁਆਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਤੰਦੂਰ ਵਾਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜਦੋਂ ਵੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਤੰਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਭੋਜਨ ਛਕਦੇ।

ਆਪ ਨੇ ਸੰਨ 1888 ਵਿਚ ‘ਵਿਦਵਾਨੀ’ ਦਾ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪੰਜਾਬ ਭਰ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ‘ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਉਦੋਂ ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨੀ ਦੇ ਕੌਰਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਕਾਇਲ ਸਨ। ਆਪ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਨੇ ਭਾਈ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਥਾਹ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਇਕ ਸੇਰ ‘ਸਤਿਕਾਰ’ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਢੇ ਪੰਦਰਾਂ ਛਟਾਂਕਾਂ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਈ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੱਧੀ ਛਟਾਂਕ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਹੈ। (ਨੋਟ : ਇਕ ਸੇਰ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ 16 ਛਟਾਂਕਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ)। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੌਮ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਅਥਾਹ ਜੋਸ਼ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਤੈਅ ਹੋਣਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ ਤਾਂ ਆਪ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਲ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ।

### ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਚੋਣ

ਇਕ ਦਿਨ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੈਕਚਰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਬਲਾ (ਇਸਤਰੀ/ਨਾਰੀ) ਆ ਗਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਵੇਗ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ‘ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕਦੇ ਨਿਤਰੇਗਾ ਜੋ ਅਬਲਾ (ਨਿਰਬਲ) ਨੂੰ ਸਬਲਾ (ਬਲਵਾਨ) ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਰੇਗਾ?’ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ (ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ) ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਨੇਹੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਮਾਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਚਨਚੇਤ ਕੁਝ ਲੱਭ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਅਚਨਚੇਤ ਹੀ ਖਲ



ਗਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਬਲ ਬਖਸ਼ੇ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਅਬਲਾ ਨੂੰ ਸਬਲਾ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਲਾਵਾਂਗਾ।' ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹੈ।' ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, 'ਜੀ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਮੇਰਾ ਫਰਜ਼ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪੇ ਸੇਵਾ ਲੈ ਲਉ।' ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਜਹ ਜਹ ਕਾਜ ਕਿਰਤਿ ਸੇਵਕ ਕੀ ਤਹਾ ਤਹਾ ਉਠਿ ਧਾਵੈ ॥੧॥ ਸੇਵਕ ਕਉ ਨਿਕਟੀ ਹੋਇ ਦਿਖਾਵੈ ॥" ਇਸ ਅਸੀਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਚੌਗੁਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

### ਮਿਸ਼ਨ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਰਾਹ 'ਤੇ

ਹੁਣ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੀ ਆਪ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆ ਗਏ। ਅਬਲਾ ਨੂੰ ਸਬਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਮਲੀ ਕਦਮ ਪੁੱਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਅਬਲਾ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਬਦਲ ਕੇ ਹੀ ਸਬਲਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੰਨਿਆ ਵਿਦਿਆਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਕੱਢ ਵਕੀਲਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਕਿ ਲੋਕ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਦੇ। ਸਥਾਨਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਮੰਨ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਛੇ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਜਥਿਆਂ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬਣਨ ਲਈ ਸੱਦੇ ਆ ਗਏ, ਤਨਖ਼ਾਹ 20 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦੱਸੀ ਗਈ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸੱਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

### ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ

ਸੰਨ 1890 ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਚਾਲੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੋ, ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਵਿਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ।

ਜਲਦੀ ਹੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਵਿਧੀਵਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਜਿਹੜੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਸੁੰਨੀ-ਸੁੰਨੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਰੋਣਕਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਕੁਝ ਲੋਕ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਬਾਵੇ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਵਿਘਨ ਪਾਏ। ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਹੀ 100 ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ 150 ਹੋ ਗਈ।



ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਲਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਚਾਰ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਿਲੇਬਸ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ। ਆਪ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ।

1890 ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੈਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਇਕੱਲਾ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ।”

ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਫਸੇ ਪਏ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਵਸੋਂ ਸੋਢੀਆਂ, ਬੇਦੀ ਬਾਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਸਹਿਜਧਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਖੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ (ਲਹਿਰ) ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਕੁੰਨ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ‘ਰਵਿਦਾਸੀਏ’ ਸਨ ਅਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਪਏ ਪੁਰਾਤਨਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੜਕਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ‘ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ’ ਦੇ ਮਿੱਥੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਇਹ ਮਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧੁਰ-ਅੰਦਰ (ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿਚ) ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ, ‘ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਚੰਗੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹੋ।’ ਆਪ ਤੁਝਕ ਕੇ ਜਾਗੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿਚ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਹੈ।

### ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵਿਦਿਆਲਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਜਚੀ। ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਵਿਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਲੜਕੀਆਂ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਕੇ ਵਿਗੜ ਜਾਣਗੀਆਂ; ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲੁਕਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਾਂਗੇ; ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪਾਠ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੌਣ ਇੰਨਾ ਨਿਰਲੱਜ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜੇਗਾ। ਉਂਝ ਵੀ ਕੰਵਾਰੇ ਅਧਿਆਪਕ (ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ) ਪਾਸ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਨਵਾਂ ਸਟਾਫ਼ ਕਿੱਥੋਂ ਆਵੇਗਾ...? ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਿਆਣੇ ਤੇ ਵਕੀਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਜਵਾਬ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ

ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ।

ਹੁਣ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ (ਸੰਨ 1891) ਵਿਚ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਨਗੀਆਂ? ਖੈਰ! ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਘਰ-ਘਰ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਭ ਪਾਸੇ ਨਾਂਹ ਹੀ ਹੋਈ। 'ਨਾਂਹ' ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਾਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਆਖਦੇ ਕਿ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਫੋਟੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 20-20, 25-25 ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ। ਪਰ ਸਭ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਸੱਸ-ਸਹੁਰੇ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਹਮਦਰਦ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਸਨ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਉਲਟਾ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਕ ਰਾਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਜੁੜ ਗਏ। ਐਸੇ ਜੁੜੇ ਮਨ ਅਰਦਾਸ 'ਚੋਂ ਹਟੇ ਹੀ ਨਾ। ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਛਾ ਗਈ। ਇੰਝ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਲਗੀਧਰ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਾਹਮਣੇ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਹੋਣ ਤੇ ਆਖ ਰਹੇ ਹੋਣ, 'ਸਿੱਖਾ ਘਬਰਾਇਆ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦਿਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਨਜ਼ਾਰਾ ਇੰਨਾ ਮਿੱਠਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨੀਂਦ, ਆਰਾਮ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਖ਼ਿਆਲ ਭੁੱਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਐਨ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਿਆ, ਆਪ ਨੇ ਅੱਥੜਵਾਹੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ : 'ਅੱਜ ਅਜੇ ਤੱਕ ਅੰਦਰ ਬੈਠੇ ਹੋ ਕਾਕਾ! ਸਰਦਾਰ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਕੀਲ ਮਿਲਣ ਆਏ ਹਨ।' ਸ: ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਬੀਬੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹਾਲੇ ਤੁਸਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਘਰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਮੀਟੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਹੱਥ ਜੁੜ ਗਏ, ਸਿਰ ਨਿਉਂ ਗਿਆ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ, 'ਜਿਸ ਕਾ ਕਾਰਜ਼ ਤਿਨ ਹੀ ਕੀਆ ਮਾਣਸੁ ਕਿਆ ਵੇਚਾਰਾ ਰਾਮ॥'

ਅਜੇ ਸ: ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਖਲੋਤੇ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਕਹੀਏ, ਜੋ ਹੱਸਦੇ ਹੱਸਦੇ ਸ: ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆ ਗਏ, 'ਵਧਾਈਆਂ! ਮੈਂ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਆਇਆ ਕਰਨਗੀਆਂ।' ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਬਰਕਤ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਹਰ ਔਕੜ ਤੇ ਬਿਪਤਾ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਕੋ-ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਤੀਜੀ ਵੀ ਰਲ ਗਈ। ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਤਾਹਨੇ-ਮਿਹਣੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਲੜਕੀਆਂ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ, ਚੋਰੀ-ਛਿਪੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਅੰਦਰ ਡੱਕ ਕੇ, ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਗੁੱਤ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਖਿੱਚੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਅਸਹਿ ਦਰਦ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਕੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਭੁੱਖੇ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ



‘ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਐਸੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨੋਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਹੀਆਂ।

15-20 ਦਿਨ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ, ਫਿਰ ਲੋਕ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਏ। ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਵਿਚ-ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਤੋਂ 14 ਹੋ ਗਈ। ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਲੜਕਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਕੋ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਦਾ ਲਾ ਕੇ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਥਾਂ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕਾ ਵੀ ਰੱਖ ਲਈ। ਉਹ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਾਧੂ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਨਾਂ ਸੀ ਰੂਪਵਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਨਾਮ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਹੋਰ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੇ, ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੀ :

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ : ਛੇ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ

ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਜੀ : ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ

ਮਾਈ..... : ਚਾਰ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ

ਵਿਦਿਆਲਾ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਨਾਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚੈਨ ਕਿਵੇਂ ਆਉਣੀ ਸੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨੂੰ ਅਖਾੜਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵੇਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ। ਫਲਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੋਵਾੜ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਧੜਾ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਸਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ।

ਇਲਜ਼ਾਮਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਅਣਵਿਆਹੇ ਹੀ ਸਨ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਹੀ ਵੱਧ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਜਿਹੜੇ ਮੈਂਬਰ ਮਦਦਗਾਰ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੀਬੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਾਧੂ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਮੰਨ ਗਏ। ਸੋ 10 ਮਾਰਚ, 1892 ਨੂੰ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਤੋਂ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਸ: ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸ: ਪਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਇਕ ਬੱਚੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ-ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਗਾਹਿਮਾ-ਗਾਹਿਮੀ ਹੋਈ। ਬਾਵਿਆਂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਸਵਾਲ ‘ਤੇ ਵਿਵਾਦ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਖੇ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰਵਿਦਾਸੀਆ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਪੰਗਤ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਾ ਦਿੱਤਾ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੀਵਾਨ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਖਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਸੰਗਤ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜੁੜੀ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਂ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੋਢੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, ਸ: ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਤੇ ਸ: ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਬਣੇ।



ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਅਣਬਣ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ; ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਗਭਗ ਭੰਗ ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਉੱਤੇ ਸੋਢੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ 5 ਨਵੰਬਰ 1892 ਨੂੰ ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਰਜਨਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਪਤਵੰਤੀਆਂ ਸਵਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਦਸ ਗਰੀਬ ਸਵਾਣੀਆਂ ਬਿਨਾ ਤਨਖ਼ਾਹ ਦੇ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

### ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ

ਜਦ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈ ਤਾਂ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀਆਂ ਬੇਨਤੀਆਂ ਆਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਪਰ ਪੈਸਾ ਤਾਂ ਕੋਲ ਹੈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ 10 ਬੀਬੀਆਂ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਇਕ ਘਰ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 1-3-1893 ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਕੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਚਾਲੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਵਿਧਵਾ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਸ: ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਵੀ ਵਿਧਵਾ ਬੀਬੀ ਨਾਲ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ। ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਬਰਾਂਡਾ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਵਾਨ ਲੱਗਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਨ 1900 ਤੱਕ ਚੰਗੇ ਦਿਨ ਲੰਘਦੇ ਗਏ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕੋਈ ਪਰਚਾ (ਮੈਗਜ਼ੀਨ) ਕੱਢਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ' ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਪੁਰਾਤਨਪੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਂ ਰਸਾਲਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਲੜਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ।

### ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ

ਵਿਰੋਧੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ

ਦੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਘੜਨ ਲੱਗੇ। ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ, ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਲਾ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਖੱਪਬਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਜਦ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਝਗੜਾਲੂ ਬੰਦੇ ਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੋਂ ਹੁਕਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਆਪ ਨੇ 1-9-1900 ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ-ਵਿਛੋੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੀ ਫ਼ਤਹਿ ਗਜਾ ਗਈ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਲਬੂਤੇ ਵਿਦਿਆਲਾ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਤਾਂ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਏ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਸੱਜਣਾਂ ਅਤੇ ਬਾਵਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਰਕਤਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਕੇ ਸਾਥੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰਤ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 6 ਸਤੰਬਰ, 1901 ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਹ ਇਕ ਅਸਹਿ ਸੱਟ ਸੀ। ਪਰ ਵਕਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਕੀਲਾਂ ਤੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਹੋਏ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਸਹਿਤ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਨ 1902 ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਲਾਸ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ।

### **ਆਪਣਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ**

ਸੰਨ 1893 ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਲਏ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਕੀਲ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ 1000 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਏਕੜ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਚਾਰ ਏਕੜ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਲਈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਨਾਭਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈ ਲਏ ਗਏ। ਜਦ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਲਈ ਖਰੀਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਦੀ ਨੀਂਹ 30 ਮਾਰਚ, 1904 ਨੂੰ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਨਵੰਬਰ 1904 ਵਿਚ ਐਡੀਟਰ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ' ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

‘ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਵਰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰੇ ਨਹੀਂ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਲਵੋ।’



ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਖੁਲ੍ਹਣ ਨਾਲ ਆਸਰਮ (ਵਿਦਿਆਲਾ) ਦਿਨ ਦੁਗਣੀ ਤੇ ਰਾਤ ਚੌਗੁਣੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਪੰਜਾਬ, ਸਰਹੱਦੀ, ਸੂਬੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਵਸਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੜਕੀਆਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਹਿੰਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਲਾਇਆ ਤੇ ਬਰਮਾ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਲੜਕੀਆਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ।

### ਜਾਂਚ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ

ਜਦ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਣ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਈਰਖਾਲੂ ਫਿਰ ਜਾਗ ਪਏ ਤੇ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ 'ਇਨਕੁਆਇਰੀ ਕਮੇਟੀ' ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ :

1. ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, 2. ਸ: ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ, 3. ਬਾਵਾ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ 4. ਸ: ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ (ਜੋ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੁਖੀ) ਥਾਪੇ ਗਏ।

ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਖ਼ਰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ ਕਿ 'ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਪਰ ਲਾਏ ਦੋਸ਼ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਨ।' ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੇ ਅਕਾਰਨ ਹੀ ਉਜਾਂ ਲਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਅਤੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਦੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਆਈ।

### ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਫੰਡ ਅਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਵਿਦਿਆਲਾ ਆਪ ਚਲਾਉਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਦੂਜਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਤਨਖ਼ਾਹ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ। ਆਪ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਢੇ ਬਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਘਟਾ ਕੇ 8 ਰੁਪਏ ਤੇ 6 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਨੀਆਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਘਰ ਦਾ ਖ਼ਰਚਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤੇ ਗਹਿਣੇ ਵੇਚਣੇ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਚ ਖੰਡ ਭਸੋੜ, ਵਕੀਲ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਸਹਾਇਕਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵਧਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਘੱਟ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਲੈਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਅਭਿੰਗ ਰਹੇ। ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਚਾਹਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਮਦਦ ਦੇਣੀ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਚ ਖੰਡ ਭਸੋੜ ਨੇ ਝੋਲੀ ਅੱਡ ਕੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਲਈ ਮਦਦ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਅਪੀਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੋਢੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਇਆ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਤੁਰੰਤ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਇਆ 'ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਫੰਡ' ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਬਣਨ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਏ ਹੋਏ ਪੈਸਿਆਂ ਵਿਚੋਂ 76 ਰੁਪਏ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ। ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।



ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਦੁਰਲਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੇ ਸਭ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹਵਾ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਨ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ, ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ, ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਚ ਖੰਡ ਭਸ਼ੇੜ, ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਆਦਿ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

### ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਵਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ

12 ਦਸੰਬਰ 1905 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਏ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਰੱਖੀਆਂ :

1. ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ।
2. ਗਰੀਬ ਲੜਕੀਆਂ ਲਈ ਵਿੱਦਿਆ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁਫ਼ਤ ਹੋਵੇ।
3. ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਲਈ 100 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਗ੍ਰਾਂਟ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਤੀਜੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਲਈ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਦਾ ਇਕ ਚੌਥਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਦੁਗਣਾ ਕਰ ਦੇਣ। (ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਪਟਿਆਲੇ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ।)

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪੇ ਵਜੋਂ 50 ਰੁਪਏ, 250 ਰੁਪਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਤੇ 50 ਰੁਪਏ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਲਈ ਆਰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵਜੋਂ ਤੇ 50 ਰੁਪਏ ਬੀਬੀਆਂ (ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ) ਵਿਚ ਮਿਠਾਈ ਵੰਡਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਦੋ-ਦੋ ਗਿੰਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਘਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ 30 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਖ਼ਰਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ।

15 ਜੁਲਾਈ, 1906 ਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਬੜੀ ਖੋਜ ਮਗਰੋਂ ਸ: ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਗਾਊਂ ਲਿਖਤੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਉਠਾਉਣ। ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਨਾਭਾ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਕੋ ਵਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਦਿੱਤਾ।

## ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਝਟਕਾ

ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਿੱਥੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਤਿੰਨ ਝਟਕੇ ਲਗਾਤਾਰ ਲੱਗੇ। ਸ: ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸੋਢੀ) ਜੋ ਵਿਦਿਆਲੇ ਲਈ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਲੋਦੇ ਸਨ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ 28 ਫਰਵਰੀ, 1906 ਨੂੰ ਵਕੀਲ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਟਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਭਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ 1 ਅਕਤੂਬਰ, 1906 ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਤੁਰ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਕਰ ਗਈ। ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ 1907 ਤੱਕ ਇੱਕ ਪਾਸਾ ਹੀ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਸੀ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਅਜੇ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਡਾਢੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿਚ ਖੜੋਤ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ।

## ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ

ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੇ ਤੁਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦੱਸਣ-ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਆਰੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭਾਂਪ ਲਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਪਹਿਲੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਵਾਂਗ ਸੁਘੜ, ਸਿਆਣੀ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਜੀਵਨ ਸਾਬਣ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਲਗਨ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਹਮਦਰਦਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਜੁੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣ 'ਤੇ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਉਸ ਵਰਗੀ ਬੀਬੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ, ਵਿਆਹ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਸੋ, 1907 ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਬੀਬੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਬੀਬੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਡਾਕਟਰ (ਕਰਨਲ) ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਵੱਡ-ਆਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ (ਲਾਸਾਨੀ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ') ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਤਨੀ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਸੀ। ਅਪ੍ਰੈਲ 1910 ਵਿਚ ਸਕੂਲ ਵਿਚ 9ਵੀਂ ਤੇ 10ਵੀਂ ਜਮਾਤ



ਵੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸੰਨ 1911 ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਲੋਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ :

1. ਬਾਹਰ ਫਿਰ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ
2. ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ
3. ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਸਕੂਲ
4. ਲੜਕੀਆਂ ਦਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ
5. ਲੜਕਿਆਂ ਦਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ
6. ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ ਲਗਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੋ 'ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ' ਅਤੇ 'ਫੌਜੀ' ਬੜਾ ਚਿਰ ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪਰਚੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਰਚੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੈਸ ਤੋਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ।

ਸੰਨ 1908 ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਨ 1909 ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਭਰ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ (Handicraft) ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਆਈ।

ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕਾਵਾਂ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਲਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

### **ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ**

ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਛੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਵਧੇ, ਖਰਚੇ ਵੀ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਗ੍ਰਾਂਟ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਪਰ ਖਰਚੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਸਨ। ਕੁਝ ਪੰਥਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਿਆਸਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ, ਉਪਰ ਰਿਆਸਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਕੇਵਲ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਹਾਲਤ ਐਸੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੇ; ਲੰਗਰ ਵੀ ਮਸਤਾਨੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਪਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਮਾਇਆ ਦੀ ਬੁੜ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ

ਅੱਕੜ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਖਾਲੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਨਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨੋ ਅਸਮਰੱਥਤਾ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਹਨ। ਕੰਮ ਉਹੋ ਛੇਤੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਮ ਪਬਲਿਕ ਕਦਰਦਾਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਕਦਰਦਾਨ ਵੀ ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਮਾਇਆ ਦੀ ਘਾਟ ਮੇਰੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਮੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਤੀਰ ਖਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਰੋਸ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਵਧੀਕ ਬੁਝ, ਉਤਨਾ ਵਧੀਕ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਰੋਸ। ਕਰਜ਼ੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸੰਸਾ ਮੇਰੇ ਜਿਗਰ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਤਕਲੀਫ਼ ਨੇ ਕਈ ਰਾਤਾਂ ਨੀਂਦ ਬਾਝੋਂ ਲੰਘਾਈਆਂ। ਕਈ ਘੰਟੇ ਹੰਝੂਆਂ ਦੀਆਂ ਝੜੀਆਂ ਲਾਈਆਂ। ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਚਿਤ ਨੂੰ ਉਚਾਟਪੁਣੇ ਨੇ ਢਾਹਿਆ। ਕਈ-ਕਈ ਘੜੀਆਂ ਅਰਦਾਸੇ ਸੁਧਾਏ, ਬੇਨਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਲੁਕਵੀਆਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਇਹ ਬਾਤ ਸਮਾ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬੇ-ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਸਲੇ ਨੀਵੇਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ।’

ਜਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਫੰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : ‘ਗੁਰੂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਜੋ ਭਰੋਸੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।’ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ :

ਆਇਆ ਮੁੜੇ ਨਾ, ਕੰਮ ਬੁੜੇ ਨਾ।

ਪੈਸਾ ਜੁੜੇ ਨਾ, ਤੇ ਲੰਗਰ ਬੁੜੇ ਨਾ।

ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਦੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਟੁੱਟਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਉੱਥੇ 15 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਗਸਤ 1910 ਤੋਂ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰਾ ਖ਼ਰਚ ਆਪਣੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਕੰਨਿਆ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਗੱਲ ਰੋਪੜ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਉੱਥੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ (ਗਿਆਨੀ) ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਤੋਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ :

“ਆਪ ਖ਼ਰਚ ਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਜੋ ਕੁਝ ਪੰਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਰਤੋ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅਸੀਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਐਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ੇਰ ਮਰਦ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਨਾ ਟੁੱਟਣ ਦੇਵੇ।”

ਟਾਪੂਆਂ 'ਤੇ (ਵਿਦੇਸ਼) ਜਾਣਾ

ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਫੈਲਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਰਹੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ



ਅਤੇ ਘਟਦੀ ਆਮਦਨ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋ ਗਏ। ਬਹੁਤ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਹਰ (ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ) ਇਕ ਚੱਕਰ ਮਾਰ ਆਵੋ। ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ 16 ਫਰਵਰੀ, 1911 ਨੂੰ ਟਾਪੂਆਂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“16 ਫਰਵਰੀ 1911 ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਾਸਟਰ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਸਟਾਫ਼ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਰੀਪੋਰਟ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਬੱਬ ਨਾਲ ਪੰਡਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ, ‘ਜੀ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੱਫਾ ਬਖਸ਼ੋ’ ਮੈਂ ਆਖਿਆ, ‘ਆਓ ਵੀਰ ਜੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਬੈਠ ਜਾਓ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਗਰਾਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸੱਜਣ ਇਕੱਠੇ ਦੇਖ ਕੇ ਝੱਟ ਕਲਗੀਧਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਥੇ ਜੁੜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚੇ ਬੋਲ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ‘ਹੇ ਕਲਗੀਧਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਇਤਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਲਾਇਕ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਬਾਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਆਉ, ਬਹੁੜੀ ਕਰੋ, ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਰੀਖਿਆ ਨਾ ਲਵੋ, ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰੋ, ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ੋ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੋ, ਆਪ ਦਾ ਬਿਰਦ ਹੈ ਆਦਿ।’

ਹੱਥ ਵਿਚ ਬੁਰਕੀ, ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਅਤੇ ਅੱਖੀਆਂ ਬੇਅਸ਼ਤਿਆਰ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਮੈਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਸ਼ ਆਈ ਤਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਕਮਰਿਆਂ ‘ਚੋਂ ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੂ ਜੀ (ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਅਤੇ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲੰਘਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, ‘ਪਿਆਰਿਉ ਆਉ, ਅੱਜ ‘ਕੱਠੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕੀਏ, ਬੜਾ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।’ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਸੱਜਣ ਆਏ। ਅਜੇ ਇਕ ਹੀ ਗਰਾਹੀ ਛਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਠ ਖੜੋਤਾ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੀਵਾਨਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਕੇ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਕੁ ਵੱਜੇ ਹੋਣਗੇ, ਮੈਂ ਇਕ ਕਾਲਾ ਕੰਬਲ ਮੋਢੇ ‘ਤੇ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਸੋਟਾ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ। ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਜੀ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, ‘ਆਉ ਚੱਲੀਏ’। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੜ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿੱਥੇ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਦਿਲ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਝੱਟ ਕੰਬਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰਿਉਂ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਜੋ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, ‘ਅੱਛਾ ਜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਰਜ਼ੀ।’ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਝੱਟ ਦੌੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਸਾਹਮਣਿਉਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਵੀਰ ਪਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਖੇਡਦੀ ਹੋਈ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੋਈ ਦਿੱਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਪਾਸਿਉਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਖਲੋਤਾ ਕਿ ਮਤਾਂ ਮੋਹ ਦਾ ਜਾਲ ਆਪਣੀ ਖੂੰਡੀ ਵਿਚ ਫਸਾ ਲੈਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪਿਆਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਦੀ ਫੋਟੋ ਜ਼ਰੂਰ ਖਿੱਚੀ

ਗਈ।”

“ਮੇਰੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਈ ਭਾਵ ਸਨ।

(ੳ) ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਪਤਾ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਪਸ ਨਾ ਮੋੜ ਲੈਣ।

(ਅ) ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਅਧੂਰੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੇਖਣੋਂ ਅੱਕ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਜੇ ਕੌਮ ਨੂੰ ਇਹ ਆਸ਼ਰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੌਮ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹ ਸੁੱਟੇ।

(ੲ) ਮੈਨੂੰ ਆਪ ਵਧੇਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ।

(ਸ) ਕਈ ਲੋਕ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਬੰਧ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਸੋ ਮੈਂ ਇਹ ਭਾਵ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਲਵਾਂ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕੀਂ ਸੱਚੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਭਰੋਸਾ, ਜੋ ਕਲਗੀਧਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਵੇਗਾ।”

ਸੋ 16 ਫਰਵਰੀ, 1911 ਨੂੰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਫੜ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਦਿਨ ਮਾਸਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਆਪ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਤ ਬੜਾ ਕਲੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਯਾ ਸੇਵਕਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਤੋਰਿਆ ਤੇ ਆਪ ਸਾਰੇ ਵੀਰ-ਭੈਣਾਂ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆ ਵੀ ਲੈਣ ਨਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਦਰ ਦਰ ਮੰਗਾਂਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੱਚੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਥ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ 50,000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਝੋਲੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਮੰਗਾਂਗਾ ਅਰ ਮੰਗਾਂਗਾ।”

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ :

“ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾਣਾ, ਮੇਰੇ ਅਸੂਲਾਂ\* ਪਰ ਚੱਲਣਾ, ਗੁਰੂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਹਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ, ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਅਰ ਸਚਮੁਚ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ।

\*ਵਿਦਿਆਲੇ ਲਈ ਬਣਾਏ ਨਿਯਮਾਂ



ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਚੰਗਾ, ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਸਿਰੋਂ ਪਰੇ ਕਰਨੀ।

ਆਪ ਤੋਂ ਵਿਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਜ਼ਬੂਰ

ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ,

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ।

ਇਥੋਂ 17 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਤਾਰ (ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ) ਵੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲਗਭਗ 13 ਮਹੀਨੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰੇ। ਆਪ ਮਲੇਸ਼ੀਆ (ਕੁਆਲਾਲੰਪੁਰ, ਪਿਨਾਂਗ), ਮਲਾਇਆ (ਕੰਧਰ, ਤੀਪਿੰਗ), ਹਾਂਗਕਾਂਗ, ਜਾਪਾਨ (ਯੋਕੋਹੋਮਾ, ਟੋਕੀਓ), ਚੀਨ (ਟਿਨਸਨ, ਕਿੰਟਾ ਪੈਰਾਕ), ਥਾਈਲੈਂਡ (ਬੈਂਕਾਕ), ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਆਦਿ ਵਿਖੇ ਗਏ। ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਯਾਤਰਾ ਦੌਰਾਨ ਆਏ ਨਗਰਾਂ, ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ, ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਲੋਕਾਂ, ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਹਦਾਇਤਾਂ, ਬੋਰਡਿੰਗ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਪਲਾਨ, ਅਤਿਥੀਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ-ਸੇਵਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸੂਝ, ਪੈਸੇ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਾਧੂ ਖਰਚ ਤੋਂ ਤਾੜਨਾ, ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ; ਚੰਗੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਵਧਾਈ, ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ। ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।

ਜਾਪਾਨ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਹੀ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਬ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ। ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ, ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਕਾਰਖਾਨੇ, ਵਿਉਪਾਰ, ਨੇਤਰਹੀਣ ਤੇ ਗੁੰਗੇ-ਬੋਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਢਾਈ-ਸਿਲਾਈ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਮਕਸਦ ਤਾਂ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉੱਤਮ ਦਰਜੇ ਦਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰਾਂ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਛੋਟੀ-ਮੋਟੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ। ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਰਹੇ, ਆਪ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗਾਏ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲਿਖਿਆ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉਹੀ ਜੋ ਕੌਮ ਦੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ, ਇੱਜ਼ਤ ਕੌਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਝੂਠੀ ਵਡਿਆਈ ਬਾਰੇ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ।

ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ 12 ਪੰਨਿਆਂ ਦਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਅਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਦਾ ਦਾਈਆ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਗੜੇ ਹਾਲਾਤ ਕਾਰਨ ਜਲਦੀ ਮੁੜਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਪੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੇਧਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਤੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਬਾਰੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਆਪ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੌਮ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ (ਵਿਦਿਆਲੇ) ਦੀ ਹਰ ਪਲ ਚਿੰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਅਵੇਸਲੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਆਪ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ, 13 ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ (ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ) 1912 ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਲੇ (ਆਸ਼ਰਮ) ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਮਿਲਿਆ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਮਿਆਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਹਮਦਰਦਾਂ, ਸਟਾਫ਼ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੁਲਾਰਾ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼, ਮਿਹਨਤ, ਝੱਲੀਆਂ ਦੁੱਖ-ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਯੋਗਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਹੋਰ ਵਧਿਆ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਸਰੋਂ ਹੋਰ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਚਾਲਾਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀਆਂ।

ਸੰਨ 1914 ਵਿਚ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਵਿਚ 250 ਲੜਕੀਆਂ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਬੋਰਡਿੰਗ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦਾ ਟੀਚਾ 500 ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦਾ ਮਿੱਥਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਟੀਚਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਾ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੁਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਲੀਆਂ ਤੇ ਮੌਲਸਰੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪੁਸ਼ਪਵਣ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਿਅਕ ਉਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਭਾਰਤ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਕਈ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।” ਆਪ ਹੋਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਪਦਾ ਇਹ ਮਨੁੱਖ, ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ, ਡੂੰਘੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਦਾ ਰੂਪ ਜਾਪਿਆ। ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਦੋਂ ਦੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਟੇਕ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਆਸਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਚੰਗੇ ਸਹਿਯੋਗੀ, ਚੰਗੀ ਪਤਨੀ, ਚੰਗੇ ਪੁੱਤਰ ਧੀਆਂ ਬਖਸ਼ੇ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ, ਵੰਡ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਟੱਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਚੁੰਮਦੀਆਂ ਹਨ।”



ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਨੇ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 79-81 'ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਲੜਕੀ ਹੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਘਰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਤੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਰਬੀਅਤ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ ਨਾ ਬਣਾਉਣ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ : ਜੇ ਕੋਈ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੈਸਾ ਹੋਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਘਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਅਸਾਂ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਬੜਾ ਕੌੜਾ ਤਜਰਬਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਾ ਤੇ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚਾ ਸੇਵਕ ਹੀ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸਾਡੀਆਂ (ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ) ਬੱਚੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਰਮਾਕਲ ਵੀ। ਪਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝਾਕਾ ਲੱਥ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੜਕਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੀ ਸਾਡੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਕ ਬੰਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(ਸ) ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ, ਪਰ ਯੂਰਪੀਅਨ ਕੁੜੀਆਂ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਲੜਕੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਖੇਡਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧਪੜ੍ਹੀਆਂ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵੱਧ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਧੂਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਗਵਰਨਰ ਐਮ. ਐਫ. ਐਡਵਾਇਰ 18 ਫਰਵਰੀ, 1915 ਨੂੰ ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਇੰਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ :

“ਉਸਤਾਦਨੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਖਾਸ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕਲਾਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਯੋਗ ਉਸਤਾਦਨੀਆਂ ਦੀ ਬੁੜ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਰੋਕ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਔਕੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਥੇ ਉੱਦਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੈਸਾ ਮੈਨੇਜਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਆਪਣਾ ਤਨ-ਮਨ ਏਸ ਅਦੁੱਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਵਾਸਤੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਏਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਲਈ ਦਿਲੋਂ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜਾ ਇੱਜ਼ਤ-ਸਨਮਾਨ ਸੀ। ਸੰਨ 1916 ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ‘ਕੈਸਰੇ-ਹਿੰਦ’ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜਿਆ ਗਿਆ। ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਜੀ ਨੇ

ਲਿਖਿਆ : “ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦੇ ਉਤਸਵ ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਸਰੇ ਹਿੰਦ ਦਾ ਤਮਗਾ ਮਿਲਿਆ, ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚਿਤ ਨੂੰ ਅਤੀ ਅਨੰਦ ਹੋਯਾ। ਆਪ ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਧਾਈ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰੋ।”

27 ਅਕਤੂਬਰ, 1918 ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ, ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਰੂਹ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਦੁਖ-ਸੁਖ ਦੀ ਸਾਥਣ ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਅਚਾਨਕ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹੱਥ ਸੀ, ਇਹ ਪਾਠਕ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਇਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੱਟ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ।

ਇੰਨੇ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਰਾਮ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਪਰ ਆਰਾਮ ਆਪ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਵਧ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਤੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਵਕਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਪਏ ਘਾਟੇ ਦੀ ਕਸਰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਪਿੱਛੋਂ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧ (ਸੰਨ 1914-18) ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਵੀ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਕਈ ਕੰਮ ਪਿੱਛੇ ਪੈ ਗਏ। ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਲੋਂ ਮਾਇਆ ਤੇ ਕੱਪੜੇ-ਲੱਤੇ ਬਣਵਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1918 ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡੋਜ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬੋਝ ਉਠਾਉਣਾ ਪਿਆ।

ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਰੋਂ-ਦੂਰੋਂ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਵਿਜ਼ੀਟਰ ਬੁੱਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਬਾਵਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵੀ ਸੰਨ 1919 ਵਿਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੈਂਨੇ ਆਜ ਪੰਥ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ਖ਼ਰਯੋਗ ਆਸ਼ਰਮ, ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ, ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਡੀਟਰ ਲਾਇਲ ਗਜ਼ਟ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਰਜਨ ਸ਼ਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੀ.ਏ. ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਡਿੱਠਾ। ਇਸ ਬਾਬਤ ਰਾਏ ਲਿਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਦੀ ਆਲ੍ਹਾ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਲਿਖੀ ਜਾਏ ਜਾਂ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਕਰੀਨੇ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਬੀਬੀ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪਰ ਧਰੇ ਹੋਏ ਸਮਾਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਯਾ ਲੰਗਰ ਦੇ ਆਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ? ਗਰਜ਼ ਕਿ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਦੇਖੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਪਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।.....ਇੱਥੇ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਬੀਬੀਆਂ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਆਪੋ ਹੀ ਰੱਖਦੀਆਂ ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਅਰਦਾਸਾ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਨਿਭਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸੁਵੱਛ ਤੇ ਸਾਧਾਰਣ ਖਾਣਾ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਹੀ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀਆਂ



ਹਨ, ਸੀਣ-ਪਰੋਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਾਕਫ਼ ਹਨ।”

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਆਚਰਨ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਗ਼ਲਤਫ਼ਹਿਮੀ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਨੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸੰਨ 1923 ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੜਕੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਆਸ਼ਰਮ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ :

‘ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਾ 300 ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ 100 ਦਾ ਜਾਂ ਪੰਜਾਹ ਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਾ ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿੱਖ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਹੋਵੇ।’

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੱਲ ਬਣਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਸਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਛੋਟਾ ਸਪੁੱਤਰ ਸ: ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1902 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦ ਜੈਤੋ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਿਆ ਉਹ ਪੰਜਵੇਂ ਜਥੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਥਾ 12 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1924 ਨੂੰ ਲਾਇਲਪੁਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ 12 ਮਈ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਪੁੱਜਾ। ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 13 ਮਈ ਨੂੰ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਥੇ ਦੇ ਨਾਲ ਤੋਰਿਆ। 21 ਮਈ ਨੂੰ ਜਥਾ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਜੈਤੋ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਮਿਸਟਰ ਵਿਲਸਨ ਅਧੀਨ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ। ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਧਨੌਲੇ ਆਦਿਕ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਜਥੇ ਉੱਤੇ ਡਾਂਗਾਂ ਵਰ੍ਹਾਉਣ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਪੁਲੀਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰੱਸਿਆਂ ਨਾਲ ਜਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਨਾਭੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਖ਼ੱਦਦ ਸਹਿੰਦੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਮਈ 1924 ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਤਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ, ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਉਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਸ: ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੁਪਤਨੀ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਸ ਯਤੀਮ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹੰਝੂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਕੇ ਪਾਲਿਆ ਸੀ। ਬੱਚਾ ਬੀਬੀ ਜੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ’ਤੇ ਜ਼ਾਰੋ-ਜ਼ਾਰ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੜਾ ਹੀ ਕਰੁਣਾ ਭਰਪੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸੀ।”

ਡਾਕਟਰ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੁਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ

ਵਿਚ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਆਪ ਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਨਮੂਨੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਮੈਨੇਜਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਅਧਿਆਪਕਾ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਪੁੰਨ ਮਾਵਾਂ, ਸਤਵੰਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ, ਪ੍ਰੇਮਣ ਭੈਣਾਂ ਅਤੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਬੀਬੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਇਕ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਅਧਿਆਪਕਾ ਵਾਂਗ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੀ, ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਵਾਂਗ ਟਹਿਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਧੋਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਦੀ। ਸਿਆਲ ਵਿਚ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਕਰਕੇ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਸਮਝਦੀ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਨੇ ਬੀਬੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਇਤਨੇ ਮੋਹ ਲਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕੈਦਖ਼ਾਨੇ ਜਾਣਾ ਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।....ਬੀਬੀ (ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ) ਜੀ ਦਾ ਆਸ਼ਰਮ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਸੀ ਤੇ 'ਧਰਮ' ਆਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਕਈ ਯਤੀਮ ਬੱਚੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ, ਨੁਲ੍ਹਾਉਣ ਧੋਣ, ਪਿਲਾਉਣ, ਖੁਆਉਣ-ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਬੀਬੀ ਜੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਛਡਵਾ ਕੇ ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਲਾਉਂਦੇ। ਸਾਰੀ-ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ-ਜਾਗ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ। ਟੱਟੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਰਕ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ। ਆਸ਼ਰਮ 'ਤੇ ਤੰਗੀ ਆਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਰਚੇ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਔਖ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਣੇ ਤੱਕ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਮਸ਼ਾਲ ਨੂੰ ਬਲਦਾ ਰੱਖਿਆ।"

ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1908 ਦੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ' ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ :

“ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰੋਸਾਂ ਤੇ ਉਲਾਂਭਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਫੇਰ ਕੇ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਬੈਠੇ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਜੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਪਰ ਸੀਸ ਧਰ ਮਨਾਉਣ। ਹਾਏ! ਆਪ ਦੀ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੀ ਬੱਚੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਪਈ ਵਿਲਕੇ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਇਕ ਯਤੀਮ ਮਾਂ-ਮਹਿਟਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸੇ ਦੇਂਦੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਂਦੇ ਹੋਣ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਐਤਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਯਤੀਮ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਹੱਥੀਂ ਧੋਵਣ। ਮਾਇਆ ਵਲੋਂ ਤੰਗੀ ਸੀ, ਗੱਫੇ ਨਾ ਆਉਣ ਕਰਕੇ ਹੱਥ ਖਾਲੀ, ਹੁਨਾਲ ਦੀ ਰੁੱਤ, ਉਤੋਂ ਮੀਂਹ ਮੋਹਲੇਧਾਰ, ਕੋਠਾ ਚੌਰਾਂ ਨੁੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪ ਤ੍ਰਿਪ ਕਰੇ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਲਪੂਰਤ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣੇ ਹੋਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ ਦਾ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧ ਰਹੇ ਹੋਣ।”

ਸੰਨ 1931 ਵਿਚ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿਲਵਰ ਜੁਬਲੀ ਦਾ ਸੁਵੀਨਰ ਕੱਢਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਤੇ (ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ) ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ :

“ਆਪ ਨੇ ਜਿਸ ਹਿੰਮਤ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਨੂੰ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਇਹ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। 1911 ਵਿਚ



ਆਪ ਆਪਣੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਆਗਿਆ ਕੌਰ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਕਰਕੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ 48 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆਏ। ਆਪ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਸਭ ਪਾਸੋਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਬੜੀ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਹੈ, 150 ਬੈਰਡਰ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਨਿਹਾਇਤ ਆਲ੍ਹਾ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੀਬੀਆਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਚੰਗੀ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪਾ ਕੇ ਡਾਕਟਰ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਇਨਸਪੈਕਟਰਸ, ਟੀਚਰਜ਼ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ, ਕਈ ਅਨਮਤੀ ਲੜਕੀਆਂ ਵੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਿਆਲਾ ਉੱਨਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਖਰਚੇ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੁੜੀਂਦੀ ਆਮਦਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਪੱਕੇ ਸਾਬੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਵੀ ਬਿਰਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਮਦਦ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਨਿੱਤ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ 27 ਫਰਵਰੀ, 1937 ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਥ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਪਿਆਰੇ ਜੀ, ਆਸ਼ਰਮ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮੰਗਣ ਨਿਕਲਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਠੂਠੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖੈਰ ਪਵਾਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤਿਲ-ਫੁਲ ਪਾ ਦੇਣਾ, ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ। ਇਹ ਚੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਖੈਰਾਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਕੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਤੁਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਰਹੇ ਤੇ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਫੜ੍ਹੇ ਬਖਸ਼ਦਾ ਰਹੇ।”

ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਅਸਹਿ ਗੁੱਝੀ ਪੀੜ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਹੂਹਾਨੀ ਤੜਫਣ, ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਬਲਤਾ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਇਹ ਨਿਧੜਕ ਜੋਧਾ ਅੰਤਮ ਸਾਹਾਂ ਤੱਕ ਜੂਝਦਾ ਹੋਇਆ 17 ਦਸੰਬਰ, 1937 ਨੂੰ 75 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜਿਆ।

### ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ

ਡਾਕਟਰ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਜੀ ਨਾਲ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 2003 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ (ਕੋਠੀ ਨੰ: 29, ਸੈਕਟਰ 9-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ) ਵਿਖੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ :

“15 ਦਸੰਬਰ, 1937 ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, ‘ਬੇਟਾ ਸੰਸਥਾ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਮੈਂ ਆਪ ਚੁਕਾਵਾਂ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਕਤ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੌਂਪ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਉੱਨੀ ਦੇਰ

ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੂਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉੱਤਰ ਨਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਇਹ ਨਾ ਆਖ ਸਕੇ ਕਿ ਆਪ ਤਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਅਤੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ। ਮੇਰਾ ਸਸਕਾਰ ਉੱਥੇ ਕਰਨਾ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਨੂਰ ਵਰਸਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਗਲਾ ਦਿਨ 16 ਤਰੀਕ ਠੀਕ ਬੀਤਿਆ। 17 ਤਰੀਕ ਸਵੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, 'ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ—ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਰੱਖ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ 3 ਵਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੀ ਡਾਕ ਦੇਖੀ। ਅੰਤ 6 ਵਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਬੇਟਾ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਨਹਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਯਤੀਮ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਨਾ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਵਖਤਾਂ ਨਾਲ ਪਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਯਤੀਮ ਬੱਚੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ। ਮੈਂ ਜਦ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਈ, ਕਰਤਾਰ ਕੌਰ ਭੱਜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਭੱਜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਸਕਾਰ ਵਕਤ ਲੋਕ ਬੜੇ ਗਮਗੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਬੱਚੀਓ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਰੋ ਰਹੀਆਂ ਹੋ। ਪਿਉ ਤੁਹਾਡਾ ਨਹੀਂ ਮਰਿਆ, ਪਿਉ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮਰਿਆ ਹੈ।'

### ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ 'ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ ਅਤੇ ਬੀਬੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਆ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਚਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਹੋਈ ਜੋ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਕੰਡੇ ਵਰਤਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਤਰੀਕੇ ਵਰਤਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਪੈਂਫਲਿਟ ਛਾਪ ਕੇ ਵੰਡੇ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਬੰਦ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਵਿਭਾਗ ਕੋਲ ਬੂਟੇ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਭੇਜੇ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ ਭੇਜੇ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸ਼ਣਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਲੇਖ ਛਪਵਾਏ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਭਾ-ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਖਰ ਰੰਗ ਲਿਆਇਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਖਸਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮ ਤੱਕ ਗ੍ਰਾਂਟ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲਦੀ ਮਦਦ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਰਬਾਰ ਵਲੋਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ 100 ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ



ਦੇ ਪਰਮ-ਮਿੱਤਰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਗੱਢੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ 20 ਰੁਪਏ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਹਾਇਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਦੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਕੁੱਲ ਖਰਚਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਤੀਮ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਲਗਭਗ 1000 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ 300 ਬੀਬੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਐਫ਼.ਏ. ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 30 ਬੀਬੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਪਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਉੱਤਮ, ਉੱਚੀ, ਇਖ਼ਲਾਕ ਭਰੀ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਤਾਲੀਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਟ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਤੰਗੀ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਖ਼ਤ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਰੋਜ਼-ਰੋਜ਼ ਕਰਜ਼ਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਦੀਵਾਨ, ਸਭਾ-ਸੁਸਾਇਟੀ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਵਲੋਂ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਏ।

ਜੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤਕੜੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭੈਣਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਆਖ਼ਰ ਬਹਾਦਰ ਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਲੇਰ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪੁਤਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਝੂਠ ਦੇ ਪੈਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਔਕੜ ਅੱਗੇ ਚੋਟਾਨ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉਤਾਰ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਵਚਨ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਵਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ।

ਅੱਜ ਵੀ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਬੂਟਾ 'ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹਾਇਰ ਸਕੈਂਡਰੀ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ' ਦੀ ਜਿਊਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ।

### **ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ**

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ (ਵਿਦਿਆਲੇ) ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਉੱਦਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਵਿਭਾਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ 12 ਪ੍ਰਚਾਰਕ (ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ) ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਚੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਜਥੇ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 25 ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰੇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।



ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਕਤਾ ਸਨ। ਆਪ 1902 ਤੋਂ 1911 ਤੱਕ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ 9-9 ਘੰਟੇ ਤੱਕ ਵਖਿਆਨ ਦੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਸੀ, ਜੋ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਫੜੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦੀ ਇਕ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਜਾਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਅਬਲਾ ਨੂੰ ਸਬਲਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਸਾਧਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪਠਾਣੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ, ਬੀਬੀ ਹਰਚਰਨ ਕੌਰ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਰਮਾ ਤੋਂ ਆਈ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ।

ਨਾਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਆਪ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ : ਵਿੱਦਿਆ ਨਵੀਂ ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਇਸਦਾ ਧੁਰਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣਾ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਸਹੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਪ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਦੇ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਸੁਖ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਰਤਨੀਏ ਭਾਈ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ : 'ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ। ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਦਾ। ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਢਾਡੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਘਿਉ ਤੇ ਸ਼ੱਕਰ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਛਕਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਰੀ ਕਦਰ ਸੀ।'

ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਜਥਾ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਸੀ, ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੇ ਫੰਡ ਲਈ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਆਪ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਜੋੜ-ਮੇਲੇ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀਆਂ ਡੀਊਟੀਆਂ ਤੱਕ ਲਗਾਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਤੰਬੂ-ਕਨਾਤਾਂ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਲਗਾਉਣ ਬਾਰੇ ਵੀ ਹਦਾਇਤਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜੀਆਂ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬੀਬੀ ਅਤਰ ਕੌਰ ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, 'ਪਿਤਾ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।'

ਆਪ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜਾਰਜ ਪੰਚਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੋਂ ਉਚੇਚਾ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ।



ਉਸ ਅਰਦਾਸੇ ਦੀ ਕਾਪੀ ਜਾਰਜ ਪੰਚਮ ਨੇ ਮੰਗ ਕੇ ਲਈ ਸੀ।

ਆਪ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ 1909 ਤੋਂ 37 ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਵੀ ਲਗਾਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੋਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਭੈਣ' ਅਤੇ 'ਫੌਜੀ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਛਪਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਛਪੀਆਂ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : "ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਤਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਜਥੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਜਥੇ ਦੇ ਪਾਸ ਇਤਨੇ ਚੰਗੇ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ।"

### **ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ**

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਸੁਝਾਏ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਲਈ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਦੂਰੋਂ-ਨੇੜਿਓਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੁਹੱਈਆ ਕੀਤੇ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਵੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀਅਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ-ਅਣਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਤਾਂ ਕਿ ਸਹੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਉਦੋਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦਾ ਨਗਰ ਬਟਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰੀ, ਮੁਗ਼ਲੀਆ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਟਾਲੇ ਜਾ ਕੇ, ਉੱਥੇ ਘਰ-ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਬੜੀ ਲਗਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਿਕਾਰਡ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ।

ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਜਣ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਪੁਸਤਕ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਕੋਲ ਬਾਰਾਂ ਵਾਰ ਗਏ, ਉਹ ਹਰ ਵਾਰ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ। ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ, 'ਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਾਰ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਘਰੋਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਹੁਣ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਦਕ ਪਰਖ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਧੰਨ ਹੋ!'।

ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਜਨੂੰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ 5000 ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਛਪ ਰਹੇ ਸਭ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਬੰਨ੍ਹਾਵ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ।

ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੂੰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਤੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਵਿਸ਼ੇ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੁੜੀਂਦੀ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਨਹਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ (ਗਰੇਵਾਲ) ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਘੱਟ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਾ ਲੈਂਦੇ ਫਿਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮੈਟਰ ਸੁਣਦੇ।

ਆਪ ਨੂੰ ਜਦ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੱਥ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਨੋਟ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਉਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਰੁਚੀ ਦਾ ਪਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਤੋਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਦਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨਾ 99 ਤੋਂ 115 ਤੱਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ :

— ਖੋਜੇ ਅਣਮੁੱਲੇ ਤੱਥ

— ਹਵਾਲਾ ਸੂਚੀਆਂ (ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟੀਕੇ, ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਸਾਖੀਆਂ (ਬਚਨ-ਬਿਲਾਸ) ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਹਿਤਨਾਵੇਂ, ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈਆਂ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ)।

— ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਖੋਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

— ਜੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀਆਂ ਹਨ।

— ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) 'ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

- ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ (ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ)।
- ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 3 ਪੁਰਾਤਨ ਸਰੂਪ ਹਨ।
- ਕੁਪ-ਰਹੀੜਾ ਦੇ ਕੋਲ, ਪਿੰਡ ਕੁਰੜਛਾਪਾ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਕ ਬੀੜ ਹੈ।
- ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਕਲੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ 22 ਮੰਜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ (ਘੱਟ ਸਨ) ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ 22 ਸੋਢੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।
- ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰੋਸ਼ਨਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ।
- ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ (ਫੜੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ)।
- ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਦੋਂ ਹੋਈ।
- ਫੁਲਵਾੜੀ, ਮਾਰਚ 1928, ਵਿਚ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਛਾਪੀ ਹੈ ਜੋ ਹਿਸਟਰੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਮਹੀਨਾ ਸਾਉਣ (ਜੁਲਾਈ 1932) ਵਿਚ ਸ: ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਕੇਵਲ'



ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਹਿਸਟਰੀ ਸਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਫਹਿਰਿਸਤ ਲਿਖੀ।

- ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਬਣਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਤਰੀਕ।
- ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ—ਉਸ ਦੀ ਧੀ, ਪੋਤੇ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ।

## ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ : ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ

(ੳ) ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੇ

ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੌਰ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਵਿਜ਼ਿਟਰ ਬੁੱਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ—

“ਹਰ ਜਾਤ, ਹਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹਰ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਏ। ਗਵਰਨਰ, ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ, ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ, ਖੋਜੀ-ਲਿਖਾਰੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਰਾਗੀ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਅਧਿਆਪਕ, ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਭ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ-ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਅਕਹਿ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਲ ਪੈਂਦੇ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪੱਕੀ ਸਾਂਝ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ।

(ਅ) ਸੇਵਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ

ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਘਾਲ ਸਫ਼ਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੈਥੋਂ ਮੁਬਾਰਕਬਾਦ ਔਰ ਵਧਾਈ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰੋ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪਤ ਇਸ ਵੇਲੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਵੱਸਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਆਪ ਜੈਸੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਸਾਰੇ ਭਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਔਰ ਇਸ ਲਈ ਕਲਗੀਧਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।”

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਪਰਮ ਪਿਆਰੇ ਮੇਰੇ ਸੱਚੇ ਮਿੱਤਰ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਨੇ ਨੀਂਦ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਸੋ ਯੋਗਯ ਨਹੀਂ ਆਪ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪ ਬਿਨਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹੇਗਾ। ਸਾਡਾ ਪਿਆਰ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਹਮਣੇ (ਸਾਂਭਣ) ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰੋ। ਆਪ ਦੀ ਪੰਥ-ਸੇਵਾ ਪੂਰਾ ਫਲ ਲਿਆਵੇਗੀ।”

ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਅਕੱਥ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ



ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ (ਫਲ) ਦੇਣਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧੰਨਯ ਹੈ! ਧੰਨਯ ਹੈ!! ਧੰਨਯ ਹੈ!!!”

ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਪੰਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਸ਼ੋੜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

“ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਅਤੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਪਿਤਾ ਇਹ ਸਮਾਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਾਸਤੇ ਬਨਾਈ ਰੱਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਾਸਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਘਟਦੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕੀ ਅੱਛਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਵਾਸ ਪੰਥ-ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਖ਼ਰਚ ਹੋਣ; ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਤ ਦਿਨ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਤੀਬਧਤਾ ਇਤਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ ਆਪੇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਦੇ ਚੱਲੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਸੇਵਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਾਕੀ ਹੈ।”

### (ੲ) ਅਡੋਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ

ਖ਼ੂਨ ਪਸੀਨਾ ਇਕ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਧਰਮਸਾਲ ਅਤੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਜਦ ਧਰਮਸਾਲ ਅਤੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸੰਸਥਾ ‘ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ’ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਸਹਿ ਕੇ ਵੀ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਤੇ ‘ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ॥ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ’ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਵਕੀਲ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਬਣ ਗਯਾ ਹੈ। ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ ਆਪ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦਾ ਫ਼ਿਰ ਖ਼ਯਾਲ ਆਇਆ ਹੈ, ਲੱਖ ਵਾਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ : ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਅਜੇ ਧਰਮਸਾਲ ਨੂੰ ਤੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਾਣਾ ਸੀ, ਧੀਮੇ-ਧੀਮੇ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਸੰਮਾਲ ਲੈਂਦੇ। ਪਰ ਅੱਛਾ ਆਪ ਸਿਆਣੇ ਹੋ! ਜੇ ਆਪ ਸਾਡੇ ਹੱਥੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖੋਸ (ਖੋਹ) ਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਆਪ ਮਾਲਕ ਹੋ, ਪਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਲੋਂ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖੈਰ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਦਾ ਤੇ ਪੰਥ ਦਾ ਹੈ। ਕੰਧਾਂ ਰਾਵਣ ਵਰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਕਾਹੂ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਵਰਗੇ ਖਾਲੀ ਹੱਥੀਂ ਗਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਉਂ ਰੰਜ ਮੰਨੀਏ ਤੇ ਲੜ ਲੜ ਮਰੀਯੇ।...

ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਸਭ ਕੁਝ ਧਰਮਸਾਲ ਦਾ ਤੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਆਪ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਦੇਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ। ਤੁਸੀਂ ਭੀ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਧਰੋਂ ਏਧਰ ਨਾ ਲੈਣਾ। ਮੇਰੇ (ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ) ਆਏ ਤੇ ਦੇਖੀ ਜਾਏਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਆਪ ਆਸ਼ਰਮ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ ਚਲਾਈ ਜਾਓ। ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਆਪ ਮੇਰੇ ਸੱਚੇ ਸਹਾਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣੇ ਰਹੋਗੇ।”

### (ੳ) ਨਿੰਦਿਆ-ਚੁਗਲੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੁਣਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼

ਸ: ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਭ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਬੁਰੇ ਤੋਂ ਬੁਰੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ



ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ।

(ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 52)

ਇਕ ਵਾਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਮੇਹਰਬਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਨਿੰਦਯਾ ਚੁਗਲੀ ਮਤ ਲਿਖਣ, ਚਾਹੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਬਾਹਰ ਦਾ।”

**(ਹ) ਝੂਠੀ ਵਡਿਆਈ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ**

ਟਾਪੂਆਂ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਮਾਸਟਰ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ :

“ਮੈਂ ਝੂਠੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹਾਂ, ਚੁੱਪ ਪੁੱਜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਆਪ ਦੇਖੋਗੇ ਉੱਠ ਕੇ ਅਸੀਂ ਭੁੱਨੇ ਕੰਬਲ ਸਿਟ ਕੇ ਟਾਲ੍ਹੀ ਹੇਠ ਪਏ ਹੋਵਾਂਗੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਸੀਂ ਦੇਣਾ ਕਿ ਕਦ ਪੁੱਜਣਾ ਹੈ ਪਰ ਵਸਾਖੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਰਸੈਪਸ਼ਨ (ਸਵਾਗਤ) ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਦਵਾਓ ਤੇ ਚੰਗਾ ਕਰੀ ਜਾਓ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ।” “ਪਯਾਰੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸਣ ਕੀ ਲੋੜ.... ਝੂਠੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ; ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਤਨੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਮੈਨੂੰ ਹੋਵੇਗੀ ਉਤਨੀ ਛੇਤੀ ਆਸ਼ਰਮ ਬਣੇਗਾ।”

**(ਕ) ਸੱਚੀ ਵਡਿਆਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵੱਲੋਂ**

“ਵਡਿਆਈਯਾਂ ਸਭ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਹੈਨ, ਮੈਂ ਕੌਣ ਕੁੱਤਾ ਆਪ ਨੂੰ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਵਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਸੇਵਾ ਕਰੋ, ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਪਾਸੋਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਲਓ, ਜੇ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕੌਮ ਜ਼ਰੂਰ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦੇਵੇਗੀ। ਜੇਹੜਾ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਵਾਵੇਗਾ।”

**(ਖ) ਹਲੀਮੀ-ਨਿਮਰਤਾ**

ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੱਤ ਦਰਜੇ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਤ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਤ ਲਿਖਦੇ; ਜਿਵੇਂ—ਪਯਾਰੇ ਵੀਰ ਮਾਸਟਰ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦਾਸ ਦੀ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤੇ ਬੁਲਾਈ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਹਲੀਮੀ ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਇੰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਚੁੱਭਣ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਕ ਵਾਰ ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

“ਆਪ ਹਰ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹੋ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅਸੂਲ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵੈਸਾ ਹੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੈਸਾ ਮੈਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਕਿਉਂ ਲਿਖੇ। ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਹੁਣ ਵਾਲੇ ਐਟੀਕੇਟ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਕਰੋ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਨੂੰ ਲਿਖੀਦਾ ਹੈ।”



### (ਗ) ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦਾ ਡਰ ਕੇ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਵਿਦਿਆਲਾ ਛੱਡਣ ਮਗਰੋਂ ਉਮਰ ਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੋਂ ਭੁੱਲ ਭੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

• ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਨਡੇ ਕਾਲਜ ਤੋਂ, ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੀ ਬੀਬੀ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

ਸ਼੍ਰੀਮਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਤੇ ਦਿਆਲੂ, ਕੌਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕ,

ਜ਼ਿੰਦਾ ਸ਼ਹੀਦ, ਪੂਜਨੀਕ ਪਿਤਾ ਜੀ,

ਦੇਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਿਮਰਤਾ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫਤੇ ਬੁਲਾਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨੀ।

.....ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੀ ਅਕੱਥ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਇਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦੇਣਗੇ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧੰਨਯ ਹੈ! ਧੰਨਯ ਹੈ!! ਧੰਨਯ ਹੈ!!!

ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਉੱਚ ਹਸਤੀ ਨੇ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਨਿਭਾਗਾ ਟੋਟਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬੀਜੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪਾਲੀ ਹੋਈ ਫੁਲਵਾੜੀ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾ ਪਸਰੀ ਹੋਵੇ। ਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀਓ! ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਉੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਬਖਸ਼ੋ, ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਾਂ ਬਾਪ, ਭੈਣ-ਭਾਈਆਂ, ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੀਏ।

• ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ 'ਤੇ ਲੇਡੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਕਾਲਜ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਲਿਖਦੀ ਹੈ :

“.....ਉਹ ਕੋਈ ਆਮ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉੱਚੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਅੱਜ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਦੁਨੀਆਂ ਸੁੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਅੱਗੇ ਰਹੇਗਾ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੇ। ਕਦੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਵੱਈਏ ਪੜ੍ਹਨਗੇ ਤੇ ਕਦੇ ਬਾਰਾਮਾਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸੁਨਾਣਗੇ। ਉਹ ਸੰਤ ਸਨ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੇਗੀਆਂ ਹੋਰ ਹਸਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸਾਡੀ ਕੌਮ ਦਾ ਨਾਮ ਉਘਾ ਹੋਵੇ।”

• ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥਣਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਗੋਬਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਹਨ :



“ਪਾਪਾ ਜੀਓ, ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਜਿਤਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾਈ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਨਾਂਦੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਭਾਂਦਾ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਬੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮੀਜ਼, ਸਲਵਾਰ, ਦੁਪੱਟਾ ਤੇ ਨਾਲ ਜੁੱਤੀ ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਪਾਯਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਪਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਪੈਰ ਧਰਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਆਦਤ ਘਟਾ, ਉਸ ਵਕਤ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਕਰਾਂਗੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਲਫਜ਼ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ) ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਾਵਾਂ। ਬਾਣੀਆਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਦੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ.....।”

• ਐਸੀ ਹੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਬਲਵੰਤ ਕੌਰ ਦੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਖ਼ਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

“ਹਰਜੀਤ ਜੀ! ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਪਾਠ ਰੋਜ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮੇਹਰ ਨਾਲ ਪੰਜੇ ਕਕਾਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਪਾਠ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਵੋਗੇ। ਹਰਜੀਤ ਜੀ! ਚਾਹੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਭੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਯਾ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਆਪਣਾ ਨਿਤਨੇਮ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾ ਭੁੱਲਣਾ। ਪਿਆਰੀ ਭੈਣ, ਰੋਜ਼ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਲੇ ਜੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸੌਇਆਂ ਕਰੋ।.....

ਹਰਜੀਤ ਜੀ! ਆਪ ਨੇ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਮੈਂ ਬਾਪੂ ਜੀ (ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਬਕ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਇਹੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਬਖਸ਼ੇ ਤਾਂਕਿ ਆਪਾਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰੀਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰ ਲਈਏ। ਹੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ! ਬਾਪੂ ਜੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਣ।”

(ਘ) ਇਸਤਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ

• ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਆਨਰੇਰੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਅਤੇ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮਿਸ਼ਨਰ) ਨੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ :

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੈਰਲੋਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤੇ ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕੌਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ, ਜੇਹੜਾ ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮੇਹਨਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਨੀ ਹੈ।”

• ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੁਆਲਾਲੰਪਰ ਤੋਂ ਸ: ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦਾ ਬੇਸ਼ੱਕ ਬੜਾ ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ,



ਨਾ ਹੀ ਮਰਨਗੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ ਜਦ ਤੱਕ ਦੁਨੀਆਂ 'ਤੇ ਰਹੇਗਾ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਅਟਲ ਰਹੇਗਾ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਲਾਸਾਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਨ।"

## ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡਮੁੱਲੇ ਵਿਚਾਰ

### 1. ਗੁਰੂ-ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਭਰੋਸਾ

- ਮੇਰਾ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ 'ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਲਖ ਬਾਹੇ ਕਿਆ ਕਿਜਇ॥' ਫਿਰ ਜਿਸ ਪਾਸ ਆਪ ਜੈਸੇ ਅੰਗਪਾਲਕ ਪਯਾਰੇ ਹੋਣ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਝੂਠੇ ਸੇਵਕ ਤੇ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਚਾਰ ਦਿਨ ਰੋਲਾ ਪਾ ਕੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਾਸਤੇ ਅਟਕ ਪਾ ਕੇ ਅਖੀਰ ਆਪ ਅਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਗੁਰੂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਹਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ, ਭੁੱਲਣਾ ਨਹੀਂ, ਪਿਤਾ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸਹਾਈ ਰਹੇਗਾ। ਉਹ ਗੁਪਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ, ਅਰ ਸਚਮੁੱਚ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ।
- ਪਯਾਰੇ ਜੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਭਾਈ ਜਾਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਰੀ ਜਾਓ, ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਫਲ ਲਾਣਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਿਤਾ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਸਮਝ ਕੇ ਸਭ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਹੱਲ ਕਰੀ ਜਾਓ।

### 2. ਅਰਦਾਸ

ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਿਯਾ ਕਰੋ ਕਿ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਪੰਥ ਸਾਡੀ ਸਹੈਤਾ ਕਰੇ ਤੇ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਣ ਪੂਰਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਜੋ ਮੈਂ ਸੇਵਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਸਵਾਸ ਤੱਕ ਨਿਭਾਵੇ ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ।

### 3. ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੇਵਕ

- ਸੇਵਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ, ਸੇਵਾ ਚੰਗੀ ਕਰੋਗੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਓਗੇ। ਸਹਾਰਨਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਸਹਾਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਸਹਾਰੇ ਪਰ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਓ।
- ਜੋ ਆਦਮੀ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕੈ (ਕਿੰਨੇ) ਦਿਨ ਕਰੇਗਾ, ਅਖੀਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬਚਿਯਾਂ ਦੇ ਸਭ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਭੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਂ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕੁਝ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

### 4. ਸਮ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ

ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਸ਼ਰਮ ਹਨ। ਜੇਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਦੇਵੇਗਾ,



ਮੈਂ ਤੇ ਸਭ ਵਾਸਤੇ ਮੰਗਾਂਗਾ। ਜੋ ਚੀਫ਼ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਮੰਗਾਂਗਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਆਸ਼ਰਮ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਮੰਗਾਂਗਾ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾ ਮੇਰੀ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਾਸਤੇ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

### 5. ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ (ਮਿਸ਼ਨ) ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ

ਮੇਰਾ ਓਹੀ ਮਿਤ੍ਰ ਹੈ ਜੇਹੜਾ ਆਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਪਯਾਰ ਕਰੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਸਹਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੈ।

### 6. ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਤੇ ਲਗਨ

- ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਮੰਗਤਾ ਬਣਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ ਦਰ-ਦਰ ਭਟਕਣਾ ਤੇ ਹੱਥ ਠੂਠਾ ਲੈ ਕੇ ਮੰਗਣਾ ਵੀ ਪਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ :
- “ਮੈਂ ਦਰ-ਦਰ ਮੰਗਾਂਗਾ। ਮਾਇਆ-ਪੈਸੇ ਕੌਡਾਂ ਤੱਕ ਮੰਗਾਂਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਵਾ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੀਸ ਗੰਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੱਚੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੰਥ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ 50,000 ਰੁਪਏ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਝੋਲੀ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਵਾਂਗਾ। ਮੰਗਾਂਗਾ ਅਰ ਮੰਗਾਂਗਾ।”
- ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਆਸ਼ਰਮ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ 75 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਕ ਪੰਥ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ :  
“ਪਿਆਰੇ ਜੀ, ਆਸ਼ਰਮ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਮੰਗਣ ਨਿਕਲਾਂ। ਸੋ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਠੂਠੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਖ਼ੈਰ ਪਵਾਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤਿਲ-ਫੁਲ ਪਾ ਦੇਣਾ, ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ। ਇਹ ਚੰਦਾ ਨਹੀਂ ਖ਼ੈਰਾਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਫਕੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵਾਂਗਾ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ-ਖੜ੍ਹਾ ਤੁਰ ਜਾਵਾਂਗਾ।.....”

o o o

ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਮਿਲਿਆ, ਆਪ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਉਸਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੋਧ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਮਿੱਥ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪ ਇਸਤਰੀ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਯੋਧਾ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ



ਆਪ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਗਿਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਆਪ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ, ਜੋ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਮਾਡਲ ਬਣਿਆ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਸਿੱਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾਂਵਿਦਿਆਲਾ' ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬੀਬੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੁਰਜੀਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ 'ਤੇ ਪੁੱਜੀ। ਉਦੋਂ ਚੋਟੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਚਿੰਤਕ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਨਿਆਰੇਪਨ ਜਾਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ-ਯੋਧੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ੀਨਗੋਈਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਬੇੜਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚ ਫਸ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨਮਤੀਆਂ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਗੰਧਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਜਮਾਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਖ-ਧਾਰਾ' (ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ) ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਕਰਨ ਲਈ ਅੱਡੀ ਚੋਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਖ਼ੁਦ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਚਰਨ ਪੱਖੋਂ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ; ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰੂ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਫਸ ਗਏ ਹਨ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀਕ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤਿਆਗ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਰੂਣ-ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੇ ਪਾਪ ਦੇ ਭਾਗੀ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਦੇ ਉੱਚੇ-ਲੰਮੇ ਕੱਦ ਅਤੇ ਭਰਵੇਂ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅੱਜ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਵ ਕਿ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਘਾਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਘਾਲਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਅਜਾਈ ਚਲੇ ਜਾਣਗੀਆਂ।...ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਡੋਬੂ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਕ ਨਹੀਂ ਕਈ ਭਾਈ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵਰਗਿਆਂ, ਤਨ-ਮਨ-ਧਨ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ। ਉੱਠੋ! ਕੋਈ ਤਾਂ ਉੱਠੋ!...ਪੰਥ ਦੇ ਇਸ ਡੱਕੇ-ਡੋਲੇ ਖਾਦੇ ਬੇੜੇ ਨੂੰ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੋ।

